

Simon van Spiegel – Jöd'njan en andere Joodse 'Jodenhelpers' in Overijssel

Op het prachtig gelegen Provinciaal Verzetsmonument Overijssel bij Markelo staan twee Joodse namen ingebeiteld: *Barend Davidson* en *Valk van Spiegel*. Zij zijn tevens opgenomen in de nationale *Erelijst van Gevallenen 1940-1945*. In beide gevallen gaat het om 'gevallenen'. Er zijn natuurlijk ook Joden geweest die zich hebben verzet en de bezetting hebben overleefd. Over hen gaat het hier, en dan over Overijssel in het bijzonder.

Onderduiken was tijdens de bezetting de meest passieve vorm van illegaliteit. Wie onderdook maakte zich onvindbaar en onttrok zich zo aan de macht van de Duitse overheersers en zijn Nederlandse handlangers. Men realiseert zich niet altijd dat dit geenszins hoefde te betekenen dat de onderduiker passief was. Sommige Joden namen in of vanuit de onderduik actief deel aan verzetsactiviteiten. Een treffend voorbeeld is dat van de Berlijns-Joodse tekenares *Alice Cohn*. Zij vluchtte in 1936 op 22-jarige leeftijd naar Nederland en belandde uiteindelijk in Utrecht op een onderduikadres. Daar ontwikkelde zij zich tot meester-vervalser van handtekeningen en stempels. Zij werkte voor het Utrechtse Kindercomité en mede dankzij haar vervalsingen zijn de levens van ruim 350 kinderen en talloze volwassenen – ook niet-Joden – gered. Maar zij was niet de enige. In deze bijdrage vraag ik aandacht voor mensen als Alice Cohn en in het bijzonder voor Simon van Spiegel.

Hij was één van deze onderduikers-in-verzet. Ik kies hem omdat hij gedurende het laatste jaar vóór de Bevrijding van mijn geboortestad Almelo (4 april 1945) in die stad actief was terwijl mijn eigen ouders daar ondergedoken zaten (ik dook zelf pas twee jaren later op). Van Spiegel was in Overijssel niet de enige in of vanuit de onderduik actieve Joodse verzetsman of -vrouw. Alvorens meer over hem te vertellen, hier eerst een paar woorden over enkele anderen, een kleine selectie:

Philip Lezer (Assen 1909 – Deventer 1971) was enige tijd samen met Simon en zijn broer *Meijer (Boebi) van Spiegel* ondergedoken geweest achter de *aaron hakodesj, de Heilige Arke*, in de Deventer synagoge. Van hieruit had hij een onderduikadres gevonden in Noord-Brabant, waar hij betrokken raakte bij het verzetswerk. Net als Alice Cohn maakte Lezer stempels die gebruikt werden voor vervalsingen.

Leendert en Betty van Rooy en Lou de Winter (Zutphen 1885 – Arnhem 1968), schoonvader van Philip Lezer, werkten in de illegale '*Persoonsbewijzencentrale*' die vanaf januari 1943 in Pension De Klok aan de Brink in Deventer actief was. Lou de Winter was gespecialiseerd in het vervalsen van handtekeningen. Verder moeten worden genoemd *Julius Simon* (1906-1989), *Max Vromen* (1911-1963) en diens vrouw *Froukje Cohen* (1919-1983), allen actief in het verzet in Deventer.

Uit Zwolle afkomstig waren *Barend Davidson* (Zwolle 1907 – Berlijn 1943) en zijn vrouw *Margo Keijzer*, beiden actief in de illegaliteit. Barend verzamelde militaire inlichtingen in de zogenaamde *Stijklgroep*, één van de eerste verzetsorganisaties in het land. In april 1941 werd de groep verraden en de leden werden opgepakt. Barend werd in september 1942 ter dood veroordeeld en in juni 1943 in Berlijn gefusilleerd. Margo hielp vanuit de onderduik geallieerde vliegers ontsnappen.

Laten we ook *Sig Menko, Isidoor van Dam* en *Gerard Sanders* van de Joodse Raad in Enschede niet vergeten, die in samenwerking met de organisatie van dominee *Overduin* actief hebben geworven voor onderduik. En *Henk en Matthieu van Gelderen*, ook uit Enschede, die in februari 1941 weigerden zich als Jood te laten registreren. In Amsterdam raakten ze diep in de illegaliteit en wisten ze velen het leven te redden.

Valk van Spiegel (Voorst 1879 – Diepenveen 1945) voerde de schuilnaam *Felix* en verleende onderduikhulp in de *Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO)* in Deventer; hij was lid van de groep *Van der Dool*. Aan hem (postuum) én aan 'onze' Simon van Spiegel is het Verzets-herdenkingskruis uitgereikt. Om de verwarring te completeren: Simon was één van de zonen van *Falk van Spiegel* (Deventer, 25 mei 1881).

Genealogie

De vraag ligt voor de hand of 'onze' Simon en Valk wellicht *misjpoche* waren. Het is duidelijk dat Valk en Simon's vader Falk (1881-1939) generatiegenoten waren. Simon en Valk hadden méér dan hun achternaam en verzetsactiviteiten gemeen: zij waren ook nog eens afkomstig uit dezelfde regio.

Er blijkt inderdaad een duidelijke familierelatie te hebben bestaan. De betovergrootvader van Simon van Spiegel (1922-1993) en de overgrootvader van Valk van Spiegel (1879-1945) waren broers. *Salomon Lucas*, overgrootvader van Valk, en *Valk*, betovergrootvader van Simon, zijn in 1762 respectievelijk 1783 in Warburg, in de regio Paderborn, in Duitsland geboren. De broers vestigden zich in 1812 in Twello. Valk (Warburg 1783) stierf in Deventer in 1855; Salomon Lucas (Paderborn 1762) stierf ook in Deventer, in 1861. In Simon en Valk hebben we dus te maken met twee Joodse verzetslieden uit dezelfde Van Spiegel-familie. Om verwarring te voorkomen zal ik 'onze' Simon van Spiegel hierna aanduiden bij de voornaam waaronder hij bij zijn familie en vrienden bekend stond: *Sem*.

Jeugd in en rond de Deventer sjoel

Hoewel de familie dus al sinds het begin van de 19e eeuw in en rond Deventer woonde, is Sem in centraal Duitsland geboren, niet eens zo heel ver van Warburg waar zijn familie oorspronkelijk vandaan kwam. Zijn vader Falk was koosjer brood- en banketbakker van beroep maar had zijn bakkerij in Deventer van de hand gedaan. In februari 1911 is hij in Winterswijk getrouwd met *Elisabeth Gazan* (Zwolle, 3 mei 1890). Falk heeft tussen 1913 en 1916 in Duitsland een functie geaccepteerd in de *kehilla*, de Joodse gemeente, van Halberstadt, gelegen halverwege Hannover en Leipzig. Daar werd Sem in juni 1922 geboren. Zijn oudste zus *Rosette* was in 1911 in Winterswijk geboren, zijn broer *Meijer* (april 1916) en zus *Selly* (januari 1918) in Halberstadt. Twee jaar na Sem's geboorte keerde het gezin terug naar Deventer: vader Falk, moeder Elisabeth en de kinderen Rosette, Meijer, Selly en Sem. In hetzelfde jaar 1924 werd dochter *Betsy* geboren, en zes jaren later in Deventer de benjamin van het gezin, *Joseph* (18 juli 1930).

Sem groeide op in de Deventer Golstraat, in dit orthodox-Joodse gezin, naast en in hoge mate verbonden met de synagoge en het Joodse ver-

Het gezin Van Spiegel, rechtsachter Simon.

enigingsleven. Zijn vader was sinds april 1924 *sjouchet* (ritueel slachter, 'beestensnijder'), *sjammes* (koster), '*inspecteur van het kasjroes, incasseerder der gelden en bode der verschillende gemeentelijke instellingen en diverse verenigingen*'. Als zodanig was hij samen met de rabbijn de spil van Joods Deventer. Hij had dit vak van 'Joodsch ambtenaar' in Halberstadt geleerd. Sem vierde op 6 juli 1935 in de Deventer synagoge zijn *Bar Mitzwa*. Toen zijn vader in april 1939 op 57-jarige leeftijd overleed, was opperrabbijn *Hirsch* uit Zwolle aanwezig bij de *lewaije* (de teraardebestelling) en verscheen er een lang en zeer lovend in memoriam in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)*. Zonen Meijer (23) en Sem (16) namen daarna een aantal taken van hun overleden vader binnen de gemeente over.

Het leven van Simon (Sem) van Spiegel tijdens de bezetting heb ik gereconstrueerd uit een aantal bronnen die elkaar soms op belangrijke punten tegenspreken en die helaas hier en daar leemtes vertonen. Zeker is dat in de nacht van 25 op 26 juli 1941 een groep NSB'ers het interieur van de

synagoge aan de Golstraat kort en klein sloeg. Het gezin Van Spiegel kreeg het advies onder te duiken. Moeder en dochters vluchtten naar Heemstede en namen de elfjarige Joseph (Jopie) mee. Sem en zijn oudere broer Meijer (Boebi) verschuilden zich met Philip Lezer achter de *Aaron Hakodesj* in de geruïneerde sjoel. Zij werden verzorgd door *Maria Johanna* en *Bouke de Vries* uit de Golstraat. De 'goede' politieagent *Blaauw* beschikte over een sleutel en hield een oogje in het zeil. Sem's weduwe *Lenie* vertelt hoe Sem en Boebi op *Tisja b'av*, de treurdag voor de verwoesting van de eerste en de tweede tempel in Jeruzalem die dat jaar op 2 augustus viel, treurden in de verwoeste synagoge van Deventer.

Naar Almelo

Over zijn activiteiten in Deventer in de periode zomer 1941 – najaar 1943 zijn weinig details bekend. Blijkens zijn eigen aantekeningen verliet Sem de stad in november 1943. Na een korte periode in Eindhoven dook hij (letterlijk) op in Almelo met een vals persoonsbewijs (PB) op naam van *Jan van Bruggen*. Sem had een uitgesproken niet-Joods uiterlijk: blond haar en blauwe ogen en in het bezit van een goed PB kon hij zich dus min of meer vrij bewegen. Hij versierde een baan als coupeur bij *Bendien's Confectie Industrie* waarvan de directie een Joodse achtergrond had en onderduikers financieel steunde. En hij kwam als kostganger in huis bij het gezin *Kroes* aan de Geraniumstraat. Naast Sem waren er hier ook Joodse onderduikers.

Op het vragenformulier waarop Simon van Spiegel in 1981 het Verzetsherdenkingskruis aanvraagde, was hij bescheiden over zijn activiteiten. Hij noemde alleen '*het helpen en verzorgen van onderduikers (overgrote deel Joodse) te Almelo.*' Andere bronnen geven wat meer details, met name zijn later gemaakte en bewaard gebleven aantekeningen. Het begon ermee dat Sem uit de jassen van jonge vrouwen in de garderobe van de confectiefabriek persoonsbewijzen ontvreemde. Hij kwam in contact met kapper *Frits Tusveld* aan de Bornerbroeksestraat die een netwerk van onderduikadressen had opgebouwd. Aan hem zal hij de persoonsbewijzen hebben overgedragen. Ze kwamen goed van pas, onder andere voor Sem's latere vrouw *Lenie Simon* en haar zus Mieke.

Een Joodse Joden- (en niet-Joden-) helper

In de eerste maanden van 1944 ontwikkelde Sem zich tot één van de belangrijkste illegale medewerkers van Frits Tusveld en zijn vrouw. Er

Simon van Spiegel in de smidse.

ontstond een werkverdeling waarin Tusveld zich toelegde op de *input* van de illegale onderduikorganisatie: op *fundraising*, het verkrijgen van illegale documenten; nieuwe adressen en allerhande goederen. En Simon op de *output*, dat wil zeggen het rondbrengen van distributiebonnen, bedlinnen, medicijnen, kleding en zelfs matrassen, alles ten behoeve van onderduikers. Een groep mensen rond Tusveld en de Almelose illegaliteit was op de hoogte van Sem's Joodse afkomst. Spoedig genoot hij de bijnamen *Jöd'njan (Jodenjan)* en *Stille Jan*. Sem is nooit gearresteerd. Zijn valse PB was kennelijk goed. Bovendien had hij altijd een doktersverklaring bij zich waarop stond dat hij aan zeer besmettelijke longtuberculose leed.

Gedurende heel deze periode probeerde Sem zoveel als mogelijk te leven volgens de orthodox-Joodse regels die hij van huis uit had meegekregen. Na het ontwaken zei hij zijn ochtendgebed en op sjabbat maakte hij geen vuur en rookte hij dus niet, tenzij hij niet anders kon om niet door de mand te vallen. Hij verkeerde in een omgeving van niet-Joden en gebruikte bij hen de maaltijden. Hoewel hij geen vegetariër was, bedankte hij tot na de Bevrijding voor vlees, om niet het risico te lopen varkensvlees te eten.

In de zomer van 1944 werd het Frits Tusveld in Almelo te heet onder de voeten. Hij 'vluchtte' naar Zwolle, de ondergedoken zusjes-Simon gingen mee. Tusveld's vrouw *Henny* bleef met hun twee zonen in Almelo achter. Gedurende het halve jaar dat volgde tot de Bevrijding in april '45, runde Simon samen met *Henny Averink* het onderduiknetwerk. Dat betekende: het vinden van onderduikadressen, het overbrengen van onderduikers, het voorzien van onderduikgevers met geld, bonkaarten en goederen, het verzorgen van de communicatie. Simon zocht ook onderduikadressen voor niet-Joden die weigerden in Duitsland te worden tewerkgesteld. Op onderduikadressen moest hij bovendien soms spanningen en ruzies zien op te lossen.

Aliya

Na de Bevrijding bleek Simon van Spiegel de enige overlevende van zijn gezin. Niemand 'kwam terug'. Veel later bleken zijn broertje Jopie, zijn drie oudere zussen en moeder Elizabeth van Spiegel-Gazan alle vijf op 17 september 1943 te zijn vermoord in een gaskamer van vernietigingskamp Auschwitz. De oudste broer, Meijer, is ergens in Centraal Europa gecrepeerd. In Deventer had Sem niets meer te zoeken.

Op een verjaardagsfeestje van Tusveld's vrouw Henny had hij in maart 1944 de ondergedoken Lenie Simon leren kennen. De Almelse locoburgemeester voltrok eind juni 1945 hun burgerlijk huwelijk, het kerkelijke vond op 7 oktober plaats in de Almelse synagoge aan het *Schalderoi*, een van de eerste *choppes* na de Bevrijding. De sjoel zat vol, maar er was maar net aan *minje*, de tien Joodse mannen die nodig zijn voor een volwaardige dienst. Sem was een *fromme* Jood en stond erop dat zijn vrouw een strikt *koosjere* huishouding voerde.

Spoedig daarna vertrok het paar naar Arnhem, waar hij hetzelfde werk ging doen als zijn vader in Deventer had gedaan: koster (*sjammes*) van de synagoge. Dochter *Liesje* werd daar in 1946 geboren. Daarna volgden nog twee dochters. In 1956 emigreerde het gezin vanuit Den Haag naar Cleveland, Ohio. Het *dokterscomplot* in de Sovjetunie (in 1952-'53) en het snel groeiende antisemitisme in Centraal en Oost-Europa deed Simon en Lenie daartoe besluiten. Tenslotte maakte het gezin in de jaren 1968-70 *aliya* en vond onderdak in *kibboets Lavi* nabij het meer van Tiberias.

Simon overleed – 70 jaar oud – in januari 1993 in Jeruzalem, Lenie bereikte ten tijde van het schrijven van dit artikel de honderdjarige leeftijd. Samen hebben zij 110 nakomelingen.

John Löwenhardt

De auteur is *Lawrence Tesler* in Israël en *Lex Rutgers* van het Eddy Hillesum Centrum in Deventer veel dank verschuldigd voor hun hulp bij het verzamelen van gegevens.

Geraadpleegde bronnen

- Nationaal Archief inv. VHK 165 (6147); 2.13.227 (Verzetshedenkingskruis; 14 nov 2019);
- Aantekeningen van Simon van Spiegel, bezorgd door (schoonzoons) Lawrence Tesler.
- Twee 'Holocaust testimonies', interviews met Lenie van Spiegel-Simon, vier uren (Yad Vashem, 2001). <https://youtu.be/EjZX-Qxl8bs> en <https://youtu.be/FRGYZxgHNYk>
- Gesprekken met Liesje Tesler-van Spiegel en Lawrence Tesler (18.11.2019); Betty Lievendag (4.08.2019) en David Simon (30.07.2019);
- C. B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd. Jodenvervolging in Almelo*. Oldenzaal, Bruyn 2006;
- Coen Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente en aangrenzend Salland, 1940-1945*. SDU 1989;
- Hans Holtmann, *Drie eeuwen joods leven in Almelo*. Almelo 2018;
- L. Roeper, 'In memoriam Falk van Spiegel', *NiW* 21 april 1939;
- Herman Vrieling, 'De aanslag op de synagoge in Deventer', *Geschiedenis Joods Deventer*, op ettyhillesumcentrum.nl;
- Margreet Fogteloo & Loes Gompes, 'Ik sliep nooit in een pijama' [over Henk van Gelderen], *de Groene Amsterdammer*, 2 mei 2018;
- Het Nationaal Holocaust Museum i.o. wijdde van oktober 2017 tot maart 2018 een tentoonstelling aan de persoon en het werk van Alice Bermann-Cohn (1914-2000).